

पृथ्वी कसको ? कविता सङ्ग्रहमा प्रगतिवादी वैचारिकता

असमान लामा^१

लेखसार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा मित्रलाल पंजानीको पृथ्वी कसको ? कवितासङ्ग्रहलाई पाठका रूपमा लिई त्यसमा प्रस्तुत प्रगतिवादी वैचारिकताको निरूपण गरिएको छ । पृथ्वी कसको ? कवितासङ्ग्रहमा पञ्चायतकाल, प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना र लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापना पछिको पनि निम्नवर्गीय जनताहरूको अवस्थाको यथार्थको चित्रण गरिएको छ । प्रगतिवादी कोणबाट यस कवितासङ्ग्रहको विश्लेषण गर्नु यस लेखको उद्देश्य हो । यस कवितासङ्ग्रहका कविताहरूको विश्लेषणका लागि प्रगतिवादको मान्यतालाई सैद्धान्तिक पर्याधार र ढाँचाका रूपमा अवलम्बन गरी पाठगत विश्लेषण गरिएको छ । यस लेखमा यस कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा स्पष्ट रूपमा शासकीय प्रभुत्वप्रति अस्वीकृति जनाउँदै नवीन संस्कृतिको उत्कट चाहना, निम्नवर्गीय शोषित उत्पीडित श्रमजीवी जनताको पक्षधरता, प्रगतिशील शिक्षामा जोड, वर्गद्वन्द्वप्रति महान् आस्था र आशावादी स्वर जस्ता प्रगतिवादी वैचारिक अभिव्यक्ति प्रस्तुत भएकाले प्रगतिवादी वैचारिकताका दृष्टिले पृथ्वी कसको ? कवितासङ्ग्रह सशक्त रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ र यो नै यस अध्ययनको प्राप्ति समेत हो ।

शब्दकुञ्जी : पक्षधरता, पर्याधार, प्रभुत्व, वर्गद्वन्द्व ।

विषय परिचय

प्रस्तुत अध्ययनको विषय पृथ्वी कसको ? कवितासङ्ग्रहमा प्रगतिवादी वैचारिकताको विश्लेषण र मूल्याङ्कन रहेको छ । प्रगतिवाद मार्क्सवादी दर्शन हो । यसले संसारका निम्नवर्गीय शोषित र उत्पीडितहरूको पक्षमा आवाज मुखरित गर्दछ । यति मात्र नभई यसले निश्चित दिशामा परिवर्तनको पक्षमा वकालत गर्दछ । प्रगतिवादले गरिब तथा उत्पीडितहरूको पक्षमा र सामन्तवाद र पुँजीवादको विरुद्धमा ठोस विचारधारा अभिव्यक्त गर्दछ । यसले निम्न वर्गीय मजदुरहरूमा नायकत्व खोज्दछ र निम्न वर्गमाथि भइरहेको शोषण र अत्याचारको विरोध गर्दै समतामूलक समाजको निर्माणको उद्देश्य राख्दछ ।

आधुनिक नेपाली कविता परम्पराको पछिल्लो चरणमा प्रगतिवादी धाराअन्तर्गत रहेर कलम चलाउने कविहरूमध्ये कवि मित्रलाल पंजानी पनि एक हुन् । कविता सिर्जनको थालनीदेखि नै निम्नवर्गीय पक्षधरता अँगालेका पंजानीको पहिलो प्रकाशित कृति सामन्तको परिचय २०३७ कवितासङ्ग्रह हो । उनको साहित्यिक व्यक्तित्वको आयाम कविता, कथा र निबन्ध विधासम्म फैलिएको देखिन्छ । कविता विधामा सामन्तको

१. asmanlama220@gmail.com

परिचय, उम्रन्छन् आँसुका वृक्ष (२०४६), गतिमान् गण्डकी, खण्डकाव्य (२०५०), सृष्टिकर्ता कवितासङ्ग्रह (२०६५), टाकुरामा जाऔँ, बालसाहित्य (२०५७), सपनामा उडेको, बालकाव्य (२०६१), पृथ्वी कसको ? कवितासङ्ग्रह (२०६५) र त्यो नायक खण्डकाव्य (२०७०) प्रकाशित छन् भने निबन्ध विधामा बलेको आगो (२०६७) र उद्बोधन निबन्धसङ्ग्रह (२०७७) प्रकाशित देखिन्छन्। साहित्य साधनामा अनवरत लागि रहेका पञ्जानीले समाजमा उपेक्षित र हेलित वर्गको आवाजलाई मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रको आलोकमा क्रान्तिकारी चेतना अर्थात् वैचारिकतालाई सम्प्रेषण गरेको देखिन्छ। यिनका कवितामा मानव समाज, प्रकृति, संस्कृति, नारी, यौन मानवीय प्रवृत्ति, राजनीति, ऐतिहासिक यथार्थ, राजनैतिक यथार्थ, जीवन आदि विषयवस्तुका रूपमा उनीएको पाइन्छ। पञ्जानीका कविताहरूको विभिन्न कोणबाट अध्ययन एवम् विश्लेषण हुँदै आएको पाइन्छ। यसै विषय सन्दर्भमा पृथ्वी कसको ? कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा के-कस्तो प्रगतिवादी वैचारिकता अभिव्यक्त भएको छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासा उत्पन्न भएको छ र यस लेखमा यही जिज्ञासालाई समाधान गर्नका लागि प्रगतिवादी वैचारिकताको विश्लेषण गरी कवितासङ्ग्रहको मूल्याङ्कन गरिएको छ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनपत्रको कार्यलाई प्रामाणिक निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यबाट गरिएको छ। सङ्कलित सामग्री प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई प्रकारका छन्। पृथ्वी कसको ? प्राथमिक स्रोत हो र यसका पठनबाट लिइने सामग्री उपयोग गरिएको छ। आवश्यकता अनुसार विभिन्न समालोचना र पुस्तक आदिलाई द्वितीय स्रोतका रूपमा लिइएको छ। प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक पद्धतिमा आधारित भएकाले सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि पाठात्मक विश्लेषण पद्धति अपनाइएको छ। पाठ विश्लेषणका लागि मार्क्सवाद अर्थात् प्रगतिवादलाई सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा लिई निगमन विधिद्वारा सामग्रीको अर्थापन गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रगतिवादलाई मार्क्सवादको साहित्यिक रूपान्तरण मानिन्छ। प्रगतिवादले मार्क्सवादलाई आदर्श ठान्दै मार्क्सवादकै मान्यताअनुसार साहित्य रचनामा विशेष जोड दिने गर्दछ। समाजमा पुजी र श्रमका बिचको, धनी र गरिबका बिचको, शोषक र शोषितका बिचको अन्तर्विरोधलाई पहिचान गरी त्यसको यथार्थ चित्रण गर्दै समाज रूपान्तरणका लागि दिशाबोध गराउने काम प्रगतिवादले गर्दछ। ऋषिराज बराल (२०४२) का अनुसार प्रगतिशील साहित्य वा विचारमा यथास्थितिका विरुद्धको आलोचना भाव सामान्य रूपमा रहने तर त्यो मार्क्सवादमा आधारित वा त्यससँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित हुनैपर्ने अपरिहार्यता रहँदैन भने प्रगतिवादचाहिँ मार्क्सवादकै दार्शनिक मान्यतामा आधारित हुनुपर्ने अपरिहार्यता रहन्छ त्यसैले कतिपय स्थानमा यसलाई मार्क्सवादको साहित्यिक संस्करण पनि भनिएको पाइन्छ (पान्डेय, पृ.१ मा उद्धृत)। बरालको यस मान्यताअनुसार प्रगतिवादी साहित्य हुनका लागि मार्क्सवादी दर्शनलाई अनिवार्य रूपमा अवलम्बन गर्ने पर्दछ। समाजमा केही मानिसहरूले प्रगतिशील साहित्य र प्रगतिवादी साहित्यलाई समानार्थीका रूपमा प्रयोग गरेर जुन अन्योलको सिर्जना भएको देखिन्छ, बरालको यस परिभाषाले त्यसलाई प्रस्ट्याउने कार्य गरेको छ। मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्री घनश्याम ढकाल (२०८०) का अनुसार प्रगतिशील र प्रगतिवादी कला एकै होइन। प्रगतिवादी कला आफैमा प्रगतिशील

हुन्छ तर प्रगतिशील हुनेबित्तिकै कला प्रगतिवादी भइहाल्दैन । मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रलाई अङ्गीकार गर्ने कला नै प्रगतिवादी कला हो (पृ. २६७) । सौन्दर्यशास्त्री ढकालको परिभाषाबाट अझ प्रगतिवादी साहित्य के हो भन्ने प्रस्ट भएको छ । प्रगतिशील र प्रगतिवादी विचार अभिव्यक्त भएको साहित्यको कित्ताकाटमा जुन कठिनाई देखिँदै आएको थियो यस परिभाषाले पनि प्रगतिवादी विचारमा प्रतिबद्ध भई साहित्य रचना गर्नेहरूका लागि स्पष्ट मार्ग निर्देश गरेको छ । प्रगतिवादले चेतनाको स्रोत ईश्वर वा आत्मालाई नमानेर भौतिक वस्तु वा पदार्थलाई मान्दछ । यसले सामाजिक जीवन र इतिहासको विकासमा उत्पादन पद्धति र उत्पादक शक्तिहरूका बिचको सम्बन्धलाई मान्दछ र समाजको यही उत्पादन सम्बन्धलाई भावस्रोतको मूल आधार बनाएर जीवन जगत्को यथार्थ अभिव्यञ्जना गर्दछ (पौडेल, २०६५, पृ. २) । पौडेलले लौकिक र अलौकिक सत्ताप्रति प्रगतिवादको दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गर्दै यसले वस्तुसत्ताप्रति विश्वास गर्ने दृष्टिकोण राख्ने र समाजका हरेक कुरालाई ऐतिहासिक भौतिकवादको सापेक्षमा हेरेका छन् । प्रगतिवादको वैशिष्ट्यबारे चर्चा गर्दै केशवप्रसाद उपाध्याय (२०६७) ले राष्ट्रिय जीवनमा मात्र परिसीमित नभई अन्तर्राष्ट्रिय गतिविधिमा सचेष्ट रहेर विश्वबन्धुत्वको भावनाले परिपूर्ण हुँदै संसारभरका दलित, पीडित र शोषितको पक्षमा बोल्नु प्रगतिवादको खास स्वभाव हो (पृ. २६३) । उपाध्यायले भनेभैँ प्रगतिवादले निम्न वर्गीय एवम् शोषित र उपेक्षितहरूको पक्षमा आवाज बुलन्द पार्दछ । किनकि प्रगतिवादले समाजमा भएका अन्याय र अत्याचारलाई सहेर यथास्थितिमा रहन सक्दैन । यो परिवर्तनकामी हुन्छ र यसले आम शोषित उत्पीडितहरूको पक्षमा क्रान्ति दियो बाल्दै सुन्दर भविष्यतर्फ अग्रसर रहन्छ । निनु चापागाई (२०७१) भनेका छन् :

प्रगतिवादी साहित्यको मूल दायित्व वर्तमान अर्धऔपनिवेशिक नेपालको शोषक-शासक समाजव्यवस्था र सामाजिक सम्बन्धहरूमा आमूल परिवर्तनका निमित्त उत्पीडित जनतामा आवश्यक चेतना जगाउनु र सामाजिक सम्बन्धहरूको एवं गतिशील यथार्थ र चेतनाको स्वरूपलाई सत्यपरक ढङ्गाबाट यथार्थवादी तरिकाले प्रतिविम्बित गरी एकातिर उत्पीडित जनसमुदायलाई जीवनको वास्तविकता बोध गराउनु हो भने अर्कातिर आमूल परिवर्तनकारी वर्ग र त्यसका सहायक मित्रशक्तिहरूलाई ब्युँझाउँदै आमूल परिवर्तनकारी चेतनालाई दरिलो बनाउन दिशा र दृष्टि दिनु हो । (पृ. १५६/१५७)

चापागाईका विचारमा प्रगतिशील साहित्यले समाजप्रतिको दायित्वबोध गर्नुपर्छ । सामाजिक सम्बन्धहरूका यथार्थहरूलाई प्रतिविम्बन गरी चेतना जगाउने दायित्व प्रगतिवादी साहित्यको हुन्छ । यसैगरी निम्नवर्गीय पक्षधरता अँगालेर उनीहरूको वर्तमान अवस्थालाई बदलेर सुन्दर भविष्यतर्फ डोच्याउन भूमिकामा अग्रसर हुने भन्दै प्रगतिवादी साहित्यको वैचारिक सौन्दर्यको वकालत गरेका छन् । यसैगरी ऋषिराज बराल (२०५६) का अनुसार मार्क्सवादी साहित्यिक सिद्धान्तले श्रमजीवी वर्गको पक्ष लिँदै समाजमा भएका सम्पूर्ण आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विसङ्गतिको विरोध गर्छ र सुन्दर समाजनिर्माणको लागि सङ्घर्षमा सहभागी हुन उत्साहित र उत्प्रेरित गर्दछ (पृ. ९५) । मार्क्सवादी विचारधारासँग श्रमजीवी वर्गको वृहत्तर हित जोडिएको हुन्छ । श्रमजीवी वर्गले जुन खालको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेद र शोषण भोगिरहेको हुन्छ, त्यस प्रकारका विकृतिहरूको अन्त्यका लागि मार्क्सवादले श्रमजीवी जनतालाई प्रेरणा प्रदान गर्दछ एवम् नवीन संस्कृतिको निर्माणको चाहना राख्दछ । मार्क्सवादको आधारशीलामा एक त वर्ग सङ्घर्षको नीति हुन्छ भने

अर्को यो मान्यता पनि छ कि चेतनाको सबै रूप वर्गको हितमा निर्भर हुन्छ (लिफ्ट्सज, सन् २०१५ पृ. ८३) वर्गद्वन्द्व मार्क्सवादी विचारधाराको आधार हो। मार्क्सवादले वर्गद्वन्द्वबाटै नवीन समाज निर्माणको आधार बन्ने विश्वास राख्दछ र मार्क्सवादी चेतना वर्गकै हितका पक्षमा रहन्छ। जगदीशचन्द्र भण्डारी (२०७६) का अनुसार प्रगतिवादी साहित्यले एउटा वर्गको पक्ष लिने र अर्को वर्गको विरुद्धमा विद्रोह गर्ने मात्र होइन, त्यसले नवीन समाज सिर्जनाका निम्ति सहयोग पुऱ्याउने गर्दछ। युगनिर्माता असङ्ख्य उत्पीडित श्रमजीवीहरूको सङ्घर्ष र तिनीहरूको स्वर्णिम भविष्यलाई आकलन गर्ने साहित्य नै प्रगतिवादी साहित्य हो (पृ. २९८)। प्रगतिवादी साहित्य उद्देश्यपूर्ण हुन्छ। यसको उद्देश्य सङ्घर्ष गर्ने मात्र नभई नवीन र श्रमजीवी वर्गको सुन्दर भविष्य निर्माण गर्ने हुन्छ त्यसैले मार्क्सवाद श्रमजीवी वर्गको इतिहास, वर्तमान र भविष्यसँग गाँसिएको हुन्छ। अभ्र यसले वर्तमानका सबै खालका विकृति र विसङ्गतिलाई हटाएर सुन्दर समाज र भविष्यको पथ प्रदर्शन गर्दछ। मार्क्सवाद साहित्यमा निराशावाद र अश्लीलताका प्रवृत्तिहरूलाई निन्दनीय मान्दछ (सिंह, २०७६, पृ. १४३)। मार्क्सवाद आशावादी विचारधारा र दर्शन हो। यसले निराशावाद र अश्लीलतालाई निन्दनीय र त्याज्य ठान्दछ। समाजका हरेक एकाइमा घोर निराशा भए पनि यसले आशावादलाई अँगाव्दछ। यसले अश्लीलतालाई त्यागेर सभ्य प्रवृत्तिलाई आत्मसात् गर्दछ। समाजमा व्याप्त आर्थिक विभेद मात्र नभई लैङ्गिक, जातीय, पेसा, वर्ण, सम्प्रदायका बिचमा गरिने कुनै पनि भेदभावको अन्त्यका निम्ति वैचारिक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गर्नु प्रगतिवादको मुख्य प्रवृत्ति हो (सिलवाल, २०७४, पृ. १५)। प्रगतिवादले मूलतः आर्थिक र सामाजिक वर्गको विषयलाई उठान गर्दछ। यसले स्वाभाविक रूपमै जाति, पेसा, लिङ्ग र सम्प्रदायका विषयहरू उठान गरेर तिनका आधारमा हुने भेदभावलाई जैरेदेखि उखेल्लुपर्ने विचार सम्प्रेषण गर्दछ। उपर्युक्त सैद्धान्तिक पर्याधारलाई लिएर *पृथ्वी कसको ?* कवितासङ्ग्रहमा प्रयुक्त प्रगतिवादी वैचारिकताको निरूपणका लागि (१) सामाजिक कुरीतिको विरोध, (२) राष्ट्रिय स्वाभिमानको शङ्खघोष, (३) नवीन संस्कृतिको निर्माणको चाहना, (४) वर्गीय पक्षधरता, स्वार्थी, (५) अवसरवादी र आत्मसमर्पणवादी नेतृत्वको विरोध, (६) वस्तुपरक यथार्थ एवम् सामाजिक ऐतिहासिक विकास प्रक्रियाको बोध, (७) आशावादी विचारको सम्प्रेषण, (८) क्रान्ति समाज रूपान्तरणको अपरिहार्य साधन, (९) सहिदप्रति महान् आस्था र सम्मान, (१०) व्यावहारिक श्रमपक्षीय र प्रगतिशील शिक्षामा जोड (१२) नारी जागरणको स्वर, (१३) समतामूलक समाजको निर्माणको चाहना र १४ गतिशीलतामा विश्वास आदि सैद्धान्तिक ढाँचा बनाइएको छ। प्रस्तुत लेखमा यिनै मानदण्ड वा ढाँचामा केन्द्रित रही विभिन्न उपशीर्षक दिएर *पृथ्वी कसको ?* कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा प्रयुक्त प्रगतिवादी वैचारिकताको मूल्याङ्कन गरिएको छ।

विमर्श र परिणाम

पृथ्वी कसको ? कविता सङ्ग्रहमा अभिव्यक्त प्रगतिवादी विचारलाई सिद्धान्त खण्डमा चर्चा गरिएका मानदण्डका आधारमा विश्लेषण यहाँ विश्लेषण गरिएको छ :

सामाजिक कुरीतिहरूको विरोध

सामाजिक कुरीतिहरूको विरोध गर्नु प्रगतिवादको मुख्य वैशिष्ट्य नै हो। यसले समाजका विविध पाटामा देखिएका कुरीति एवम् विकृतिहरूको सशक्त विरोध र परिवर्तनको विचार अभिव्यक्त गर्छ। पंज्ञानीले *पृथ्वी कसको* कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा समाजमा बढ्दो विकृति, विसङ्गति, शोषण र दमनका विरुद्ध प्रतिरोध

गरेको पाइन्छ । उनी साहित्यमार्फत जनतालाई परिवर्तनका पक्षमा लाग्न प्रेरित गर्दछन् र घच्चच्याउँछन् । उनी सामाजिक चासो, उत्तरदायित्व र यथार्थका विषयमा क्रान्तिकारी परिवर्तनकारी विचार सम्प्रेषण गर्दै वर्गीय असमानता, अन्याय र कुरीतिको मूलोच्छेदन गर्न उद्दत देखिन्छन् । समाजमा खराब प्रवृत्ति जन्मिन्छन् यस्तो खराब प्रवृत्ति जन्मिरहे पनि सद्प्रवृत्ति सम्प्रेषण गर्ने वा हुर्काउनुपर्ने विचार भारलाई विम्ब बनाई *भार* कविता शीर्षक कवितामा कवि यसरी प्रस्तुत गर्दछन् :

भारले उम्रदै गर्छ उखेल्दै गर्नपर्छ
भार उम्रे पनि बिउ अन्नकै छर्नुपर्छ । (पृ. २)

प्रस्तुत कविताशमा भारले यहाँ समाजमा मानिसका खराब प्रवृत्तिहरूप्रति प्रतीकात्मक रूपमा इङ्गित गरेको देखिन्छ । यस्ता खराब प्रवृत्तिहरूलाई पन्छाएर सद्प्रवृत्ति हुर्काउनुपर्ने प्रगतिशील विचार यस कविताशमा मुखरित भएको पाइन्छ । खराब प्रवृत्तिविरुद्ध सङ्घर्ष गरिरहनुपर्ने प्रगतिवादी वैचारिकता यसको अन्तरवस्तुमा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । कवि पञ्जानीको *पृथ्वी कसको* कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा कविले आफूले गरेको जीवनबोध, सङ्घर्ष, मान्छेका प्रवृत्तिहरू, अग्रगमनप्रतिको आस्था लगायतका समाज र जीवनसँग जोडिएका भाव र विचार प्रस्तुत गरेका छन् जसमा कविभित्रको वैचारिक आग्रह र नैतिक मूल्यमान्यताप्रतिको उनको धारणा पनि प्रस्तुत भएको पाइन्छ (ज्ञवाली, २०६६ पृ. १२) । समालोचक ज्ञवालीले उल्लेख गरेभैं यस कविता सङ्ग्रहका कविताहरूमा कविले गरेको अस्तित्वबोध, सङ्घर्ष, मानवीय प्रवृत्ति, अग्रगमनप्रतिको आस्था र भविष्यप्रतिको आशावादिता, वर्गसङ्घर्ष जस्ता विषयसम्बद्ध विचारहरू अभिव्यक्त गरेको देखिन्छ ।

राष्ट्रिय स्वाधीनता एवम् स्वाभिमानको स्वर

प्रगतिवादले राष्ट्रिय स्वाधीनता एवम् स्वाभिमानको स्वरको सङ्खघोष गर्दछ । जब राष्ट्रिय स्वाधीनता र स्वाभिमानमा आँच पुगे गतिविधि हुन्छ तब प्रतिवादीहरू मुक दर्शक बनेर बस्न सक्दैनन् । हुन त प्रगतिवादका प्रतिधुवीय लेखक एवम् आलोचकहरूले मार्क्सवादीले राष्ट्रियता चिन्दैन यसले अन्तर्राष्ट्रिय मानवतावादलाई स्वीकार गर्दछ भनेर आलोचना समेत गरेको पाइन्छ तर अन्तर्राष्ट्रिय मानवतावादलाई स्वीकार गर्नुको तात्पर्य यो होइन कि मार्क्सवादीले विस्तारवादी साम्राज्यवादी पुँजीवादी संस्कृतिलाई स्वीकार गर्दछ । पञ्जानीले राष्ट्रियता र राष्ट्रिय स्वाधीनताका पक्षमा पञ्जानी लेख्छन् :

मिचिँदै आयो देशको साँध नै पनि
अपमान भयो चर्की कोही बोल्दैन तैपनि (मरेकाहरू पृ. ५)

प्रस्तुत पङ्क्तिहरूमार्फत कवि पञ्जानीले देशको साँध, सीमा मिचिँदासमेत अमुक बस्नेहरूप्रति कडा आक्रोश र व्यङ्ग्य गरेका छन् । राष्ट्रिय स्वाधीनताप्रति आँखा चिम्लिनेहरूलाई मरेका लासको संज्ञा दिन पुग्छन् । साम्राज्यवाद र विस्तारवादसँग लड्दै आएको विषय नेपालको ऐतिहासिक यथार्थ हो । अद्यापि नेपाली समाजलाई सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक एवम् राजनीतिक रूपमा अप्रत्यक्ष ढङ्गाबाट उपनिवेश बनाउने कुत्सित षड्यन्त्र भइरहेको देखिन्छ । पञ्जानीले उपर्युक्त कवितामार्फत राष्ट्रियताको वकालत गर्दै राष्ट्रिय चेतनाको सञ्चार गर्ने प्रयत्न गरेको देखिन्छ ।

सांस्कृतिक रूपान्तरण एवम् नवीन संस्कृति निर्माणको चाहना

प्रगतिवादले सांस्कृतिक रूपान्तरण एवम् नवीन संस्कृति निर्माणको चाहना राख्दछ । सांस्कृतिक रूपान्तरणविना सम्पूर्ण रूपमा समाज परिवर्तन हुन नसक्ने ठम्याइ मार्क्सवादको रहेको छ । सांस्कृतिक रूपान्तरणबाट नै नवीन समाजवादी र साम्यवादी समाजको स्थापना हुन्छ । सांस्कृतिक रूपान्तरणका लागि बलिदान गर्न पनि पछि पर्नुहुन्न भन्ने आकाङ्क्षालाई कवि पंज्ञानीले यसरी व्यक्त गर्दछन् :

मरियोसु धप्प भई टुटोस् अन्ध परम्परा
बाटो देख्न सकून् मान्छे मुस्कुराऊन् वसुन्धरा
जिन्दगी एकपालिको कैल्यै पाइन्न फेरि यो
प्राणको तेल हालेर बालियो क्रान्तिको दियो । (मुक्तिको उद्गम स्थल, पृ.७)

प्रस्तुत पङ्क्तिहरूबाट पंज्ञानीले सांस्कृतिक रूपान्तरण एवम् नवीन संस्कृतिको निर्माणका लागि व्यक्त गरेको आकाङ्क्षा अत्यन्त सराहनीय छ । सामाजिक एवम् सांस्कृतिक पुनर्निर्माणको दिशामा अग्रसर गर्न प्रेरित गर्नु प्रगतिवादी साहित्यको वैशिष्ट्य नै हो । कविले सामाजिक सांस्कृतिक निर्माणको गहन प्रयास र जिम्मेवारी बोध गरेको देखिन्छ । यति मात्र नभई कविले क्रान्तिकारी चेतनालाई मानवसमाजमा दरिलो बनाउन खोजेका छन् । नवीन संस्कृतिको निर्माणका लागि जीवनलाई दाउमा राखेर जीवन नै अर्पण गर्न तयार रहेको अभिव्यक्तिमा सच्चा क्रान्ति सपुतको मर्मसपर्शी अभिव्यक्त भएको छ ।

निम्न वर्गीय पक्षधरता

प्रगतिवादले निम्न वर्गीय पक्षधरता अँगाल्दछ । हुनतः समाज नै वर्गीय भएकाले साहित्य पनि वर्गीय नै हुन्छ । यद्यपि प्रगतिवादी साहित्य शोषित उत्पीडित निम्नवर्गीय मजदुर किसानहरूको पक्षमा वकालत गर्दछ अर्थात् यसले सम्पन्न नभई विपन्न, शोषक नभई शोषित, उत्पीडक नभई उत्पीडित, चुसाहा नभई चुसिने, बुर्जुवा नभई सर्वहारा वर्गको पक्षपोषण गर्दछ । पंज्ञानीले *पृथ्वी कसको ?* कवितासङ्ग्रहका थुप्रै कविताहरूमा निम्नवर्गीय एवम् श्रमजीवी जनता शोषित उत्पीडित र दुखित हुनु परेको तितो यथार्थ उद्घाटन गर्न पुग्दछन् । कवि पंज्ञानी भूमिकापरक आलेखमा लेख्दछन् “वर्गद्वन्द्व उत्कर्षितर जाँदै गरेको यो महासङ्क्रमणको समयमा यो कलम कुचीकारहरूकै पक्षमा अर्पित छ ।” कविले शोषित र उत्पीडित श्रमिक वर्गप्रति सहानुभूति कवितामा यसरी व्यक्त गर्दछन् :

दुःखी छन् दुखिया उस्तै धनी भन् अति नै धनी
दुःखी छन् पसिना पुछ्दै धनी पङ्खहवामनि
जसले माहुी पाले जलाई श्रमको थियो
तिनैले चाख्न पाएनन् महको स्वाद के थियो । (मह काढ्नेहरू, पृ.८)

कवि पंज्ञानीले यस कवितामा दुःखी तथा गरिब भन्भन् दुःखी र गरिब हुँदै भएको र धनीमानीहरू भन्भन् धनी हुँदै गएको अर्थात् गरिब र धनी बिचको खाडल अझ गहिर्दै गएको दुःखद यथार्थ प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसैगरी गरिब श्रमजीवी जनताले आफ्नो पसिनाको फल नपाएको र शोषणमा परेको यथार्थ कवि दुःखी छन् । प्रतीकात्मक रूपमा भ्रष्टाचारी घुसखोरी शासकहरूले गर्दा गरिबले भ्रम कष्ट र दुःख भोग्न अभिशप्त रहेको यथार्थ चित्रण गर्दै कविले शोषक वर्गप्रति आक्रोश र निम्न वर्गप्रति सहानुभूति प्रकट गरेका छन् ।

स्वार्थी, संशोधनवादी, अवसरवादी र आत्मसमर्पणवादीको आलोचना

प्रगतिवादले स्वार्थी, संशोधनवादी, अवसरवादी र आत्मसमर्पणवादी नेतृत्वमाथि चर्को आलोचना एवम् विरोध गर्छ । प्रगतिवादको साहित्य र राजनीति दुवै क्षेत्रमा हुने स्वार्थी एवम् संशोधनवादी विचार र नेतृत्वप्रति गम्भीर आलोचना गर्दछ । पंज्ञानीले त्यसै नेता मानिँदैन कवितामा जनताका विश्वासले नेतृत्व भई नेताहरूले जनतालाई बिर्सेर धन र पदको स्वार्थमा चुर्लुम्म डुबेका प्रति यसरी रोष प्रकट गरेका छन् :

दुःख यो मेट्न हो भन्दै गएकाहरू बेचिए
 हाँप्रै विश्वासले नेता भएकाहरू बेचिए
 धनको लोभले च्याप्यो मुक्तिको लोभ मेटियो
 त्यहीँ मस्ती मजा थाले जहाँ सम्पत्ति भेटियो । (त्यसै नेता मानिँदैन, पृ.९)

साँच्चै नै जनताको विश्वासले नेतृत्वमा पुगेपछि नेताहरूले जनताका हितका कुरा बिर्सेर व्यक्तिगत स्वार्थ, ऐसआरामको दलदलमा फस्ने गरेको पाइन्छ । प्रजातन्त्रको उदयपश्चात् होस् या गणतन्त्रको उदयपछि होस् सिङ्गो देश र जनताको जीवन परिवर्तनका लागि नेतृत्वमा पुगेकाहरूले घात गर्दै आएको पाइन्छ । यस्ता अवसरवादीहरूले देश र जनताका निमित्त केही उपलब्धिमूलक परिवर्तन ल्याउन नसक्ने हुनाले नेतृत्व नै छाड्नुपर्ने उद्घोष समेत यस कवितामा गरिएको छ ।

वस्तुपरक यथार्थ एवम् सामाजिक ऐतिहासिक विकास

प्रगतिवादले सामन्त वा पुँजीपति वर्गलाई वस्तुपरक यथार्थ एवम् सामाजिक ऐतिहासिक विकास प्रक्रियालाई बुझ्न चेतावनी दिन्छ । आफ्नो घर अर्थात् पुँजीवादी व्यवस्था जीर्ण भएकाले खतराको सङ्केत गर्न समेत पछि पर्दैन । सर्वहारा वर्गले सुधारको माग गर्नु सामाजिक ऐतिहासिक यथार्थ बोध गराउनु , क्रान्तिको उदघोष गर्नु आदिलाई पुँजीपति वर्गलाई दिएको चेतावनीका रूपमा लिन सकिन्छ । पुँजीपति र बुर्जुवा वर्गलाई सर्वहाराले नवीन ढङ्गले चेतावनी दिने गर्दछ । पंज्ञानीले जर्जर बन्दै गएको बुर्जुवा वर्गप्रति अत्यन्तै प्रभावकारी ढङ्गले चेतावनी दिँदै लेख्छन् :

अझै त्यो घरमा बस्ने मान्छे राम्ररी हेर त
 तल ऊ चर्कियो गारो माथि ऊ मक्कियो छत
 पल्टनै पल्टनै आँट्यो हल्लेको ख्याल ख्याल हैन है
 तिमिले आड लाएको भित्ताको भर छैन है । (तिमी आड लागेको भित्ता, पृ.११)

उपर्युक्त कवितांशमा सामन्ती व्यवस्था (राजतन्त्र) लाई भित्ता रूपमा लिँदै त्यसैको आड आफूलाई सुरक्षित मुहुसुस गरिरहेकालाई सचेत गराउँदै र चेतावनी दिँदै परिवर्तनका पक्षमा लाग्न पंज्ञानीले आह्वान गरेको

देखिन्छ । सामाजिक-ऐतिहासिक परिवर्तनलाई बोध गर्न नसक्दा हुन सक्ने खतराप्रति भित्तालाई विम्ब बनाई यस कवितामा सजग गराएको देखिन्छ ।

आशावादी विचारको अभिव्यक्ति तथा सञ्चार

प्रगतिवादले आशावादी विचारको अभिव्यक्ति तथा सञ्चार गर्दछ । यसले निराशा र मृत्युमुखी विचार र चेतनालाई त्याज्य ठान्दछ । समाजमा आशामुखी सन्देश छर्दै सामन्तवादी एवम् बर्जुवा व्यवस्थाको अन्त्य गर्दै नवीन समाज निर्माण गर्ने आशाको माग प्रगतिवादले गर्दछ । निराशाका बिचमा पनि आशाको सञ्चार गर्दै द्वन्द्ववादको मान्यतालाई गतिशील विचारका रूपमा बुझ्न प्रेरित गर्दछ । पंज्ञानीले आशावादी चेतनाको सम्प्रेषण गर्दै लेख्छन् :

सधैं ठगिन्थ्यो तर यसपालि
नभाँच डाली अब फुल्छ लाली
सङ्घर्षले मज्जिलमा हुने भो
यो देशमा हो अब क्यै हुने भो (अब क्यै हुन्छ, पृ.१९-२०)

प्रस्तुत कवितांशमा विगतमा अनेकौं पटक शासकहरूबाट ठगिने गरेको तर पनि देशमा भएको सङ्घर्षले समाजमा नवीन परिवर्तन आउने अभिव्यक्ति यसमा दिइएको छ । वस्तुतः प्रगतिवादीहरू सर्वहारा वर्गको सङ्घर्षबाटै समाज परिवर्तन हुने कुरामा पूर्णतः आशावादी हुन्छन् । प्रगतिवादीहरूका निमित्त सर्वहारावर्ग नै समाज परिवर्तन गर्ने अचुक अस्त्र हुन् । सर्वहारावर्ग अमरणशील वर्ग भएकाले उनीहरूको सङ्घर्षद्वारा समाज परिवर्तन अवश्यभावी रहेको आशावादी चेतना वीजारोपण गर्नु प्रगतिवादी कविको दायित्वबोध हो जुन कुरा पंज्ञानीले राम्ररी बोध गरेको देखिन्छ ।

परिवर्तनका लागि क्रान्ति अपरिहार्य

प्रगतिवादले क्रान्तिबाटै समाज रूपान्तरण हुने भएकाले क्रान्तिलाई परिवर्तनको अपरिहार्य साधनका रूपमा लिन्छ । यसले समाज रूपान्तरण क्रान्तिबाटै सम्भव हुने वैचारिकतालाई आत्मसात् गर्दछ । क्रान्तिकारी विचार र विद्रोही अभिव्यक्तिको शङ्खघोष गर्नु प्रगतिवादी साहित्यको वैशिष्ट्य नै हो । खासमा मार्क्सवादले आर्थिक-सामाजिक सम्बन्धबाट नै क्रान्ति निःसृत हुने वैचारिकता अँगाल्दछ । सबै प्रकारका शोषण र राष्ट्रिय उत्पीडन, बेरोजगारी गरिबीबाट मुक्ति पाउनका लागि समाजवादी क्रान्ति गर्दै पुँजीवादी व्यवस्थाको जरा उखेलनुपर्ने हुन्छ । त्यसलाई समाजवादी क्रान्तिले मात्र सम्भव गराउँछ भन्ने विचार प्रगतिवादको रहेको छ । मजदुर वर्गलाई नै प्रगतिवादले पुँजीवादी व्यवस्थाका विरुद्ध समाजवादी क्रान्तिको निर्णायक शक्ति ठान्दछ । क्रान्तिबाटै समाज रूपान्तरण हुने पूर्ण आशालाई कवि पंज्ञानीले यसरी अभिव्यक्त गरेका छन् :

आगो लाउनुपर्छ भ्रष्टहरूका सम्मान डढ्ने गरी
बाढी आउनुपर्छ चोरपथका आधार लड्ने गरी

बन्छन् बल्ल समाजमा नचुहिने सद्भाव छाना नयाँ
 यै सन्देश सुनाउँदै छ युगले आयो जमाना नयाँ । (आयो जमाना नयाँ, पृ.२६)

प्रस्तुत कविताशमा क्रान्तिबाटै सामन्त एवम् भ्रष्टहरूको सर्वनाश हुने र नयाँ व्यवस्था आउने र युगको चाहना पनि क्रान्ति रहेको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । समाजमा सुशासन र सुव्यवस्थाका लागि क्रान्ति अपरिहार्य रहन्छ । समाजका विकृतिहरूलाई अन्तरवस्तु बनाइएको यस कवितामा क्रान्तिबाटै भ्रष्टता, असहिष्णुता, असमानता चारित्रिक दुष्टता हटाउनुपर्ने र नवीन समाज निर्माण गर्नुपर्ने चाहना अभिव्यक्त गरिएको छ ।

सहिदप्रति महान् आस्था र सम्मान

सहिदप्रति महान् आस्था र सम्मान गर्ने कुरा प्रगतिवादी किञ्चित पनि बिर्सिदैन । समाज विकासको ऐतिहासिक प्रक्रियामा मानिसले कैयौँ बलिदान दिनुपरेको छ । सर्वहारा वर्गको न्याय र सत्ता निर्माणका लागि बलिदान दिने ती महान् सहिदहरूप्रति प्रगतिवादी साहित्यले सदा सर्वदा महान् आस्था र सम्मान अभिव्यक्त गर्दछ । सर्वहारा वर्गको मुक्तिको क्रान्ति अत्यन्त कठिन, हिंसात्मक एवम् रक्तपातपूर्ण समेत हुन सक्छ यस्तो परिस्थितिमा क्रान्तिप्रतिको सच्चाइ र इमानदारिता महान् क्रान्तिकारीहरूले मात्र निर्वाह गर्न सक्छन् । साम्राज्यवादी, विस्तारवादी, सामन्तवादी र पुँजीवादी व्यवस्थाको अन्याय अत्याचारका विरुद्ध लड्दालड्दै क्रान्तिकारीहरू सहिद बन्न समेत पछि पर्दैनन् । कति पनि दुःख र पीडा व्यक्त नगरी हाँसीहाँसी प्राण दिन तत्पर हुन्छन् । पञ्जानीले वर्गमुक्तिको क्रान्तिमा लड्दै गरेका सहिदहरूप्रति सम्मान गर्दै यसरी लेख्छन् :

मर्ने हो तर मृत्युभेद छन् बाँझा अनि उर्वर
 हाँसी वीर मरे लडे रणमा रोई मरे काँतर
 लड्ने हिम्मत गर्दछन् तिमिटरमा साना दियालाहरू
 रातैभित्र हराउँछन् विलय भै ठुला निभेकाहरू । (टुकी सल्काइरहून् सुन्तली, पृ. २९)

प्रस्तुत कविताशमा मृत्युको पनि भेद अर्थात् प्रकार हुने उल्लेख गरिएको छ । व्यर्थको मृत्युलाई बाँझा र उद्देश्यपूर्ण मृत्युलाई उर्वरको संज्ञा दिइएको छ । इतिहासमा वीर सहिदहरूले हाँसीहाँसी बलिदानी दिएको तथ्य प्रस्तुत गर्दै साना दियालाहरू अन्धकारसँग लडे उज्यालो छरेभैँ अन्धकारमय साम्राज्यवादी, एवम् सामन्तवादी व्यवस्थाका विरुद्ध लड्नुपर्ने उद्घोष गरिएको छ । समाजका ठुलाठुला भनाउँदा पुँजीपति र सामन्तवादी व्यवस्थाभित्रै विलीन भएर जाने विचार यस कवितामा अभिव्यक्त गरिएको छ । आफू मरेर गए पनि समाजमा सम्पूर्ण परिवर्तन नभएसम्म क्रान्तिलाई निरन्तरता दिनुपर्ने कविको विचार छ । वस्तुतः कवि महान् सहिदहरूको जस्तो उर्वर, उद्देश्यपूर्ण एवम् अर्थपूर्ण मृत्युका पक्षपाती देखिन्छन् ।

व्यावहारिक, श्रमपक्षीय र प्रगतिशील शिक्षामा जोड

प्रगतिवादले सामन्ती र साम्राज्यवादी शिक्षा प्रणालीको आलोचना गर्दै व्यावहारिक, श्रमपक्षीय र प्रगतिशील शिक्षामा जोड दिन्छ । सामन्तवादी र साम्राज्यवादी तिनै व्यवस्थाको पक्षपोषण गर्ने हुनाले सर्वहारा वर्गको उत्थान

सम्भव नहुने विचार प्रगतिवादको रहेको छ । औपनिवेशिक अवस्थामा रहेको नेपालमा शिक्षालाई सामन्तवाद, साम्राज्यवाद तथा विस्तारवादको प्रभाव र प्रभुत्वबाट मुक्त गर्दै अराष्ट्रिय, जनविरोधी तथा अवैज्ञानिक शिक्षा प्रणालीको विरोधमा, राष्ट्रिय, जनवादी तथा वैज्ञानिक शिक्षा प्रणालीलाई स्थापित गर्न आवश्यक छ (चैतन्य, पृ. १३२) । कवि पंजानीले वैज्ञानिक, व्यावहारिक र प्रगतिशील श्रमपक्षीय शिक्षाका बारेमा कवितामा यसरी अभिव्यक्त दिन्छन् :

शिक्षा सीप र दीपको सुलय होस् बेकाम भारी नहोस्
शब्दाडम्बरबाट मानिस भरोस् जे बोल्छ गर्दै गरोस्
हो, सम्पन्न हुँदैन देश कहिल्यै तिनचार मान्छे बनी
पढ्ने पर्दछ सिक्नुपर्दछ भरिया कुल्ली हुनेलो पनि । (शिक्षा यस्तो होस्, पृ.४०)

प्रस्तुत कविताशमा कविले श्रमपक्षीय, व्यावहारिक र सर्वहारापक्षीय शिक्षाको दृढ पक्ष लिएको पाइन्छ । सीप बिनाको शिक्षा बेकामको भारी हो । यसले मानिसमा शब्दाडम्बर मात्र बढाउने, देश सम्पन्न बन्नका लागि भरिया कुल्ली जस्ता सर्वहारा पक्षले पनि शिक्षित हुनुपर्ने विचार कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ । साँच्चिकै शिक्षाको सामन्तवादी र साम्राज्यवादी दृष्टिकोणले सर्वहारा वर्गको पक्षधरता कति पनि लिएको पाइँदैन । यी दृष्टिकोणले उच्चकुलीन एवम् पुँजीपति वर्गको स्तुति र सेवा गर्ने तथा चरम व्यक्तिवादी प्रवृत्ति जन्माएको देखिन्छ । जसका कारण निम्नवर्गीय गरिब एवम् सर्वहाराहरू कहिल्यै माथि उठ्न सकेनन् ।

नारी जागरणको स्वर

प्रगतिवादले नारी जागरणको स्वर मुखरित गर्छ । यो प्रगतिवादको अर्को वैशिष्ट्य हो । पितृप्रधान समाज व्यवस्थाले नारीहरू शोषित उत्पीडित भएर थिलथिलिएका छन् । युगौंदेखि सामाजिक अन्धविश्वास एवम् रूढि परम्पराले नारीलाई शोषण, दमन र अत्याचार सहन बाध्य पारिए । नारीशोषणको मूलोच्छेदन गर्ने कार्य केवल नारीमुक्तिसँग गाँसिएको छ । अझ, शोषित, पीडित र दमित वर्गको मुक्तिसँग गाँसिएकाले वर्गद्वन्द्वसँग गाँसिएको छ । प्रगतिवादले नारीलाई सामन्तवादी –पुँजीवादी व्यवस्थाले उपभोग्य वस्तुका रूपमा ठान्ने कुत्सित प्रवृत्तिको भण्डाफोर गर्दछ । विश्वमा नारीवादी आन्दोलन र अभियानले फड्को सहअस्तित्वबाट नै सुन्दर समाज र भविष्य निर्माण हुने विचार दृष्टि प्रगतिवादले प्रदान गरेको छ । कवि पंजानीले *बैनीसित* शीर्षक कवितामा बाह्य सुन्दरता भल्काउन सुनचाँदी हिरामोतीतर्फ आकृष्ट हुनुका सट्टा आन्तरिक सौन्दर्य अर्थात् चेतना एवम् जागृति ल्याउनमा ध्यान दिनुपर्ने स्वर मुखरित भएको छ । यस कवितामा नारीलाई बहिनीका रूपमा सम्बोधन गर्दै बाह्य नक्कलभक्कलभन्दा पनि आफूभित्रको चेतनारूपी सौन्दर्य चिन्न आग्रह गरिएको छ । साँच्चै भन्नुपर्दा नारीहरूको गर्गहनाले सजिएका र लालीपोतेका अनुहारलाई अनुहारलाई नभई श्रम गरिरहेका मजदुरलाई सुन्दर देख्दछ । पंजानीले यस कवितालाई यस कवितामा आफू नै जीवनमा अन्तर्निहित सौन्दर्य बोध गराउन सचेत गराएको देखिन्छ ।

समतामूलक समाज निर्माणको चाहना

प्रगतिवादी साहित्यले वर्गीय भेदको अन्त्य गर्दै समतामूलक समाज निर्माणको चाहना राख्दछ । समाजमा अस्तित्ववान् वर्गीय भेदले निम्नवर्गीय मजदुर एवम् सर्वहाराको जीवन अति कष्टमय भएकामा प्रगतिवादले

पुँजीपति, शासक एवम् नेतृत्वको चर्को आलोचना गर्दछ। प्रगतिवादले आलोचना मात्र नगरी वर्गीय भेदको समाधान समेत प्रस्तुत गर्दछ। कवि पञ्जानीले सबै कुरा मिल्छ शीर्षक कवितामा समाजमा विद्यमान वर्गीय भेद, पीडा र अशान्ति हटाई समतामूलक समाजको निर्माण गर्नुपर्ने विचार अभिव्यक्त गरेका छन्। जनता भोकभोकै मर्नु परेको, गोली खानु परेको, दुःखै दुःख भोग्नु र नेताशासक सुखैसुखमा रजाइँ गरिरहेको देखेर कविले गम्भीर चिन्ता प्रकट गर्दै शासकहरूले लोभमुक्त भएर खेतबारी नभएकाहरूलाई खेतबारी बाँडे सबै समस्याहरू समाधान भएर सुन्दर एवम् समतामूलक समाज निर्माण हुने विचार प्रस्तुत गरेका छन्।

वर्गद्वन्द्वप्रति विश्वास

वर्गद्वन्द्वबाटै नवीन समाज व्यवस्थाको निर्माण हुने आस्था प्रगतिवादले राख्दछ त्यसैले प्रगतिवादी साहित्यले वर्गद्वन्द्वको महिमालाई सुन्दर रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। वर्गद्वन्द्व नै आजको समाजको आधार रहेको विचार प्रगतिवादले अभिव्यक्त गर्दछ। सर्वहारा वर्गको सङ्घर्षबाट पुँजीवादीहरूको पतन भई साम्यवादी समाजनिर्माण हुने सुन्दर आस्था र विश्वास प्रगतिवादले राख्दछ। पञ्जानीले वर्गद्वन्द्वबाटै नयाँ सिर्जना हुने भन्दै यसको महिमालाई यसरी अभिव्यक्ति दिन्छन् :

कस्ता कस्ता शासक आए
कस्ता कस्ता दम्भ ढले
कत्रा कत्रा स्तम्भ ढले
जब जब उल्यो युगको आँधी
तब तब हुन गो एक विनाश
यसकै गर्भस्थलमा देखें
नव सिर्जनाको बीजन वास । (जब जागृतिको भोर भयो, पृ.६४)

पञ्जानीले यस कवितामा वर्गद्वन्द्वलाई आँधीका रूपमा चित्रण गरेका छन्। तब नयाँ युगको सुरुवात हुन्छ जब वर्गद्वन्द्वरूपी आँधी उर्लन्छ। वर्गद्वन्द्वप्रति कविले महान् आस्था प्रकट गरेको पाइन्छ। वर्गद्वन्द्वले पुराना सत्तालाई धुलिसात पार्दै नयाँ समाजको निर्माण हुने भन्दै आँधी अर्थात् वर्गद्वन्द्वप्रति अगाध आस्था प्रकट गरेका छन्। यथार्थतः वर्गद्वन्द्वमा परिवर्तनकारी शक्ति निहित हुन्छ।

राजनैतिक चेतनाको अभिव्यक्ति

प्रगतिवादले राजनैतिक चेतनाको अभिव्यक्ति कलात्मक एवम् व्यङ्ग्यात्मक ढङ्गले अभिव्यक्त गर्दछ। प्रगतिवादी कविहरू अन्य कविहरू जस्तो राजनीतिबाट पृथक् रहन सक्दैन। राजनीतिलाई प्रगतिवादले यथार्थ पहिचान गर्ने प्रतीकका रूपमा लिने गर्दछ। अझ राजनीतिलाई यथार्थलाई बदल्ने शक्तिका रूपमा प्रगतिवादले देख्ने गर्दछ। राजनीति र राजनीतिक पाटीमा देखिएका कमजोरी, विकृति, कमजोरी, अकर्मण्यता र अवसवादी प्रवृत्तिको उचितो काढिएको छ। कवि पञ्जानीले यो कस्तो अभाव शीर्षक कवितामा राजनीतिक पाटीहरूलाई प्रतीकात्मक रूपमा यसरी व्यङ्ग्य गरेका छन् :

हामी सूर्य हौं भन्नेहरूसित प्रकाश छैन
हामी रूख हौं भन्नेहरूसित छाया छैन । (अभाव, पृ.७३)

प्रस्तुत कवितांशमा कविले सूर्य भनेर प्रतीकात्मक रूपमा नेपालकै सूर्य चिन्ह भएको पाटीलाई सङ्केत गरेका छन् भने रूख भनेर रूख चिन्ह भएका पाटीलाई इङ्गित गरेका छन् । आफूलाई सूर्य घोषित गर्ने तर प्रकाश छैन नसकेकामा सूर्य चिन्ह अङ्कित पाटीप्रति आलोचना गरिएको छ र व्यङ्ग्य गरिएको छ त्यस्तै गरी आफूलाई रूख घोषित गर्ने तर छाया दिन नसकेकामा कविले रूखचिन्हको पाटीप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरेको देखिन्छ । राजनीतिप्रति सचेत रहेका कविले यहाँ आम जनवर्गमा राजनीतिक चेतना सम्प्रेषण गरेको देखिन्छ ।

गतिशीलतामा विश्वास

प्रगतिवादले गतिशीलतामा विश्वास राख्दछ । हरेक वस्तुमा गतिशीलता देख्नु प्रगतिवादको वैशिष्ट्य नै हो । प्रगतिवादले स्थिरता र जडताको विरोध गर्दछ । कवि पंज्ञानीले पनि स्थिरता, जडता र अकर्मण्यताको आलोचना गरेको पाइन्छ । कवि पंज्ञानीले घर शीर्षकको कवितामा जीवनको गतिशीलतालाई दार्शनिक रूपमा यसरी अभिव्यक्ति दिएका छन् :

घर बस्नका लागि हो
जीवन बस्नका लागि होइन । (घर, पृ.७८)

कवि पंज्ञानीले मानिसको जीवनलाई गतिशील विषयका रूपमा चित्रण गरेका छन् । जीवन भनेको निश्क्रियता, अकर्मण्यता र स्थिरताको नाम होइन यो त गतिशील विषय हो भन्दै कविले गतिशील बन्नपर्ने सन्देश अभिव्यक्त गरेका छन् । पक्कै पनि मार्क्सवादी दर्शन अभिप्रेरित भएकाले कवि पंज्ञानीले घर र जीवनलाई तुलना गरेर जीवनलाई गतिशील विषयका रूपमा बुझ्नुपर्ने अभिव्यक्ति दिएका छन् ।

निष्कर्ष

पृथ्वी कसको ? कवितासङ्ग्रहभित्रका कविताहरूको उपर्युक्त अध्ययन र विश्लेषणबाट पंज्ञानीको यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा मुख्यतः प्रगतिवादी वैचारिकता अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । कवि स्वयम्का व्यक्तित्व, जीवनी र स्वभावका विविध पाटाहरूसमेत कविताका विभिन्न सन्दर्भमा मुखरित हुन पुगेका छन् । यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा कविको स्पष्ट वर्गीय दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ । मार्क्सवादी चेतनाको आलोकले यस कवितासङ्ग्रहका कविताहरू आलोकित हुन पुगेका छन् । यसै गरी कविको जीवन बोध, सामाजिक तथा ऐतिहासिक यथार्थ बोध एवम् युग बोधयुक्त प्रगतिवादी चेतनाद्वारा अनुप्राणित सिर्जना हुन् । कविले सामाजिक राजनैतिक विकृति र विसङ्गति एवम् व्यक्तिगत स्वार्थ धोका, महत्त्वाकाङ्क्षा, पदलोलुपता, अहङ्कार र अवसरवादिताप्रति कठोर प्रहार गरी नवीन संस्कृति र समाजको निर्माणको दरिलो ऐतिहासिक आशावादलाई प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । कविले व्यक्तिगत तुच्छ सुख नभई लाखौं करोडौंसँग जोडिएको सुख अर्थात् वर्गीयमुक्तिको सुखको चाहना गरेका छन् । कविको निम्नवर्गप्रति अपार सहानुभूति देखिन्छ । कवि राष्ट्रिय स्वधीनताप्रति सतिसालभन्ने दरिलो उभिएका छन् र अरूलाई पनि दरिलो उभिन आह्वान गरेका छन् । वर्गद्वन्द्वमा नै सर्वहारा वर्गको जित सुनिश्चित हुनेमा कवि पंज्ञानी विश्वस्त छन् । यसरी कवि पंज्ञानीका यस

कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा खराबप्रवृत्ति जन्मिरहे पनि त्यसलाई मूलोच्छेदन गर्दै सत्प्रवृत्ति हुर्काउनुपर्ने, राष्ट्रिय स्वाधीनताका लागि लड्नुपर्ने, साम्राज्यवाद र विस्तारवाद विरुद्ध कठोर सङ्घर्ष गर्नुपर्ने सांस्कृतिक रूपान्तरण एवम् नवीन संस्कृति निर्माणको उत्कट चाहना, निम्नवर्गीय शोषित, उत्पीडित श्रमजीवी जनताको पक्षधरता, स्वार्थी, संशोधनवादी, अवसरवादी आत्मसमर्पणवादी नेतृत्वको चर्को आलोचना सामन्त एवम् पुँजीपति वर्गलाई चेतावनी, उडन्ते कल्पना, निराशा, थकान, विश्रामप्रतिको चर्को व्यङ्ग्य गरी आशावादी एवम् साम्राज्यवादी शिक्षाप्रणालीको आलोचना गरी प्रगतिशील शिक्षा प्रणालीमा जोड, नारी जागरणको स्वर, समतामूलक समाजनिर्माणको उत्कट चाहना, वर्गद्वन्द्वप्रति महान् आस्था, राजनीतिक चेतनाको कलात्मक एवम् व्यङ्ग्यात्मक अभिव्यक्ति, गतिशीलताको पक्षधरताजस्ता विशेषताहरूले गर्दा *पृथ्वी कसको ?* कवितासङ्ग्रह प्रगतिवादी वैचारिकताका दृष्टिले उत्कृष्ट कृति ठहरिन्छ ।

सन्दर्भसामग्री

- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६७). *साहित्य प्रकाश* (सातौँ संस्क.). काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- चापागाई, निनु (२०७१). प्रगतिवादी साहित्य र यसका विशेषता. *जुगल सैद्धान्तिक समालोचना*, (?), (पृ.१४८-१६४) ।
- चैतन्य (२०६६). *मार्क्सवाद र संस्कृति*. काठमाडौँ : सहिद स्मृति प्रकाशन ।
- ज्ञवाली, रामप्रसाद (२०५६). *पृथ्वी कसको ? कवितासङ्ग्रहको संक्षिप्त मूल्याङ्कन*. *मिमिरी*. पृ.११-२३ ।
- ढकाल, घनश्याम (२०८०). *मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रको विवेचना*. काठमाडौँ : घनश्याम ढकाल सांस्कृतिक प्रतिष्ठान ।
- पंजानी, मित्रलाल (२०६५). *पृथ्वी कसको ?*. काठमाडौँ : लोकप्रसाद न्यौपाने ।
- पौडेल, हेमनाथ (२०६५). *प्रगतिवादी दृष्टिमा कवि र कविता*. काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज (२०४९). *प्रगतिवाद*. विराटनगर : हाम्रो साहित्य सदन ।
- बराल, ऋषिराज (२०५६). *उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र*. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- भण्डारी, जगदीशचन्द्र (२०७८). प्रगतिवादको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि. राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम (सम्पा.). *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना* (सैद्धान्तिक खण्ड). काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ. २७४-२९३ ।
- लिफ्टिस्तज, मिखाइल (सन् २०१५). *मार्क्सवाद और वर्ग संघर्ष* (आवृत्ति संस्क.). मार्क्सवाद और साहित्य, (पृ.८३-९५) ।
- सिंह, कुमारपाल (२०६७). *मार्क्सवाद र साहित्य*. निनु चापागाई (सम्पा.). मार्क्सवादी साहित्य चिन्तन. ललितपुर : साभा प्रकाशन. पृ.१३१-१४६ ।
- सिलवाल, हरिप्रसाद (२०७४). *नेपाली प्रगतिवादी कविताको इतिहास*. काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।